

УДК 94(477.5/6):39
КП
№ держреєстрації 0115U000677
Інв. №

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
(СумДУ)
40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2; тел. (0542) 33 - 41- 08
Факс. 33-40-49; e-mail: info@nis.sumdu.edu.ua

Затверджую
Проректор з наукової роботи
_____ А.М. Чорноус

ЗВІТ

ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ
ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОРУБІЖЖЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ
ЯК ЗАСІБ КОНСТРУЮВАННЯ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ
МОДЕЛІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

(проміжний)

Начальник НДЧ

Д.І.Курбатов

Керівник теми

В.А.Нестеренко

2016

Рукопис закінчений 20 грудня

Результати цієї роботи розглянуті на засіданні наукової ради СумДУ
протокол № 4 від 2016.12.23

СПИСОК АВТОРІВ

Зав. НДЦ істор. краєзнавства	2016.20.12	Нестеренко В.А. (п. 1.2, висновки)
старший науковий співробітник	2016.20.12	Дегтярьов С.І. (вступ)
старший науковий співробітник	2016.20.12	Власенко В.М. (реферат)
старший науковий співробітник	2016.20.12	Садівничий В.О. (п. 1.1)
за договором підряду	2016.20.12	Кудінов Д. В. (п 1.1)
лаборант, студент	2016.20.12	Дігтяр А.В. (перелік посилань)

РЕФЕРАТ

Звіт про науково-дослідну роботу: 47 с., 66 дж.

Об'єктом дослідження є процес функціонування історичної пам'яті на прикладі регіонального розвитку, який як складова загального явища відображає основні тенденції і може використовуватися для створення загальнонаціональної моделі пам'яті. **Предметом** дослідження є загальнонаціональний потенціал історичних фактів місцевої історії Північної Слобожанщини як одиниці локальної історії, що протягом віків зазнавала впливів різних історико-політичних та соціально-економічних чинників, характерних для порубіжних територій.

Мета дослідження: на основі фактологічної бази історичного краєзнавства побудувати пізнавальну модель історичної пам'яті, яка через ідентифікаційні процеси утворює єдність української нації на сучасному етапі розвитку країни та запропонувати шляхи реалізації ідей, закладених у моделі при проведенні політики історичної пам'яті на регіональному рівні.

Методи, що застосовуються під час роботи над темою: історико-порівняльний, ретроспективний, дедуктивний та інш.

В результаті виконання проекту встановлено, що формування історичних знань про Сумщину як складової частини історичної пам'яті пройшло шлях від фіксації окремих подій відносно даного регіону у загальних історичних творах до виокремлення їх в специфічну галузь знань і появи науковоорієнтованого краєзнавства. Розвиток краєзнавства на Сумщині в пореформений період відбувався через виокремлення тем регіонального значення в загальноукраїнській або загальноросійській історії. Ідеологічні установки нацизму і впевненість у переможному «бліцкригу» не дозволили керівництву Німеччини проводити прагматичну лінію в сфері пропаганди. Спроби А. Розенберга використати історичну пам'ять як засіб пробудження національної самосвідомості українців виявилися недостатніми.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ПІВНІЧНО-СХІДНА УКРАЇНА, СЛОБОЖАНЩИНА, ЛІВОБЕРЕЖЖЯ.

ЗМІСТ

Вступ	5
1 Історична пам'ять як невід'ємна складова історичної політики	9
1.1 Північно-Східна Україна на сторінках історичних та краєзнавчих творів (до 1917 року)	9
1.2 Використання історичної пам'яті в пропаганді нацистів	27
Перелік посилань	41

ВСТУП

На межі тисячоліть у розвитку історичної науки ми спостерігаємо важливі методологічні та предметні новації, які кардинально змінюють її вигляд. Сучасні українські реалії – це переформатування історичної пам'яті. Необхідність цього вже давно визріла, а сам процес вже розпочався. Фактично, у даному контексті, можемо спостерігати процес зміни певних «історичних стереотипів».

Але мова також йде про «меморіальний поворот» або ще «меморіальний нахил». Сутність його полягає в тому, що предметом дослідження для істориків стає не історична подія чи явище як таке, а сама пам'ять про минуле, яка функціонує у свідомості спільноти, її зміст, способи трансляції та соціальні функції.

У своєму дослідженні під історичною пам'яттю ми будемо розуміти масові уявлення про минуле. При цьому в історичній пам'яті ми будемо виділяти два шари:

1. Людина може пам'ятати такі події минулого, учасником яких вона сама була, тобто тут минуле виступає елементом власного людського досвіду.

2. Можна пригадати такі події минулого, свідком і учасником яких людина не була. Цей шар пам'яті стає можливим через привнесення в свідомість, як пасивний об'єкт суспільно значущої інформації найчастіше навчальним шляхом, а також шляхом впливу політичних сил – уряду, партій, медіа.

Історична пам'ять є видом колективної пам'яті. Про колективну пам'ять можна говорити тоді, коли є факт спільного пригадування якоїсь події (знову ж таки, пригадуватися якась подія якоюсь кількістю людей може тоді, коли вони були її учасниками або ж коли знання про цю подію були привнесені у свідомість якоїсь кількості людей пізніше, ззовні).

Звідси і підбір джерел для проведення подальших досліджень. По-перше, це матеріали соціологічних опитувань, по-друге, матеріали усної історії (записи

розповідей живих свідків, інтерв'ю), по-третє, різні види «традиційних» історичних джерел: писемні джерела особистого походження (щоденники, мемуари, листи), документи діловодства (наприклад, матеріали спецслужб про «настрої» населення), матеріали періодичної преси (перш за все кореспонденції «з місць»), по-четверте, це листи до влади (скарги, звернення), по-п'яте, дані Інтернет-ресурсів (чати, форуми).

Об'єктом дослідження є процес функціонування історичної пам'яті на прикладі регіонального розвитку, який як складова загального явища відображає основні тенденції і може використовуватися для створення загальнонаціональної моделі пам'яті. *Предметом* дослідження є стан історичної пам'яті населення Північно-Східної України, а також загальнонаціональний потенціал історичних фактів місцевої історії Північної Слобожанщини як одиниці локальної історії, що протягом віків зазнавала впливів різних історико-політичних та соціально-економічних чинників, характерних для порубіжних територій, має певні етапи розвитку і створює як регіональні, так і загальнодержавні пріоритети у побудові нової моделі сприйняття історичних подій через переосмислення фактів шляхом формування національної історичної пам'яті.

Специфіка предмету та характер джерел визначають і вибір методів, застосовуваних при вивченні історичної пам'яті. При аналізі результатів соціологічних опитувань чи великої кількості згадувань персонажів чи подій в джерельному масиві використовуються статистичні та кількісні методи, методики усної історії (наприклад, метод «глибинного» інтерв'ю), при обробці інформації автобіографічного характеру використовується контент-аналіз та конструюючий метод, під час аналізу історичних джерел – дискурсивний метод. Врешті, при вивченні особистої пам'яті історик може скористатися такими методами, як самоспостереження та самоаналіз.

Для вивчення нам видаються важливими наступні проблеми:

1. Зв'язок історичної пам'яті з національною ідентичністю. Національна ідентичність у своєму складі містить певні значущі образи

минулого, з якими людина ототожнює себе чи сприймає їх своїми. Сама національна ідентичність повинна тлумачитися не як щось стале, а як така, що знаходиться в процесі постійного становлення, а це означає, що вона потребує постійної підтримки, активного формування, докоструйовування і маніпуляцій. Тут ми й виходимо на «історичну політику».

2. Проблема історичної політики (використовуючи владні повноваження, прощтовхування в масову свідомість тих версій історичного минулого, які найповніше відображають інтерес держави та різних національних, класових, релігійних груп).

3. Способи збереження і трансляції історичної пам'яті (меморіали, відзначення пам'ятних дат, експозиції в музеях, інформація в ЗМІ, кінофільми тощо).

Важливим є також питання про те, що ж більшою мірою впливає на формування історичної пам'яті на сучасному етапі: академічна наука, університетська наука чи ЗМІ як популяризатор історичних знань ЗМІ (радіо, телебачення, преса)?

На нашу думку, усі три фактори слід розглядати у комплексі. Академічна наука, безперечно, самотійно не впорається з цією місією без університетів чи ЗМІ. Вона здатна створити і надати необхідний часу і суспільству об'єктивний (або з певним рівнем суб'єктивності) інтелектуальний продукт. Але зробити так, щоб цей продукт вплинув на суспільство таким чином, аби стати елементом історичної пам'яті, можливо лише через процес популяризації, своєрідного «завантаження у колективну свідомість». Значно більш ефективно це «завантаження» здатні зробити університети, викладачі і науковці яких працюють зі студентською молоддю – найбільш перспективним поколінням для усвідомлення об'єктивної інформації про минуле свого народу. Це також згадувані ЗМІ, через які професійні науковці чи історики-аматори доводять цю інформацію до широких верств населення у значно спопуляризованому вигляді, а тому й таку, що легше сприймається і засвоюється.

В цілому ж, на нашу думку, історія як явище (історичний процес) великою мірою є виявом колективної пам'яті, реакцією населення на події і процеси, що впливає на формування певних поведінкових норм у суспільстві, які, у свою чергу, впливають на всі галузі життєдіяльності останнього.

1 Історична пам'ять як невід'ємна складова історичної політики

1.1 Північно-Східна Україна на сторінках історичних та краєзнавчих творів (до 1917 року)

Регіональна (локальна) історія, як і краєзнавство, є вагомими складовими гуманітарного знання. Без оволодіння історичним матеріалом, що має пряме відношення до території проживання, індивідууму важко орієнтуватися в історичному просторі як на макро-, так і мікрорівні. Приставка «історичне/а» при цьому зовсім не визначає «чистоту» знання про минуле краю, оскільки краєзнавство й регіональна історія невід'ємні від інших галузей, що зобов'язує підходити до предмету вивчення – рідного краю – з позицій різних наук (географія, мистецтвознавство, релігієзнавство та ін.). Таким чином, комплексні знання про минуле краю об'єктивно сприяють формуванню в особистості різноманітних навчальних знань та вмінь, розвивають в нього властивості орієнтації в часовому й географічному просторі, реалістично усвідомлювати свій соціальний статус і громадянські обов'язки. Усе це дозволяє визначити краєзнавство як своєрідний засіб мислення, з допомогою якого людина усвідомлює своє буття з родової й історичної точки зору, аналізує й адекватно сприймає навколишнє середовище, розробляє стратегію особистісного розвитку.

Функціональна множина краєзнавства (за Т. Рюміною: науково-дослідницька, збереження пам'яток, освітньо-виховна, організуюча) є притаманною даній галузі знань ще до оформлення регіональних досліджень у якості особливої галузі наукових знань, появи, власне, наукового краєзнавства. (46, с. 46-47) Звісно, описи різних регіонів нашої країни сягають сивої давнини, але час формування краєзнавства як суспільного явища, соціокультурного феномена припадає саме на пореформений період, коли ствердилися його істотні характеристики, коли виникли перші організації, зайняті виключно

краєзнавчими пошуками, коли був створений понятійний апарат і були досягнуті перші результати в практичній роботі.

В історіографії існують різні підходи до періодизації краєзнавства. Т. Рюміна виділила чотири періоди, виділені залежно від внутрішнього стану самого краєзнавства на певному відрізку часу за наступними критеріями: наявність або відсутність краєзнавчих організацій, розвиток науково-дослідної діяльності, напрями практичної роботи. Хронологічно вони охоплюються наступні роки: 1) 1890–1920 рр.: у цей час уперше виявилися всі головні компоненти краєзнавства; 2) 1921–1929 рр.: характеризується великими досягненнями в усіх без винятку напрямках організаційної, науково-дослідницької і практичної роботи в умовах НЕПу; 3) 1930–1940 рр.: нищення краєзнавчих організацій, репресії проти краєзнавців, звуження тематики регіональних досліджень; 4) 1941–1991 рр.: розвиток краєзнавства під ідеологічним ковпаком держави, пріоритетність у дослідженнях саме революційному рухові, діяльності більшовицьких організацій, а також ствердженню радянської влади, розбудові соціалізму, участі жителів того чи іншого краю у Великій Вітчизняній війні. (46, с. 54-55)

Українські історики П. Тронько, М. Костриця і М. Шокун періодизацію розвитку краєзнавства розширили до меж існування самої історичної науки:

I етап – витоки краєзнавства (стихійно-описовий етап), який охоплює три підперіоди: найдавніший, античний, середньовічний (до XVII ст.).

II етап – зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий етап), поділяється на три підперіоди: анкетно-описовий, експедиційний, статистичний (початок XVIII – середина XIX ст.).

III етап – становлення українського краєзнавства (остання третина XIX – початок XX ст.).

IV етап – організація краєзнавства в Україні (з 1920–1930-х років до сьогодення). (32, с. 31)

Зазвичай із обома пропозиціями періодизації можна сперечатися. Неможливо, наприклад, заперечувати існування краєзнавства як явища до

певного моменту розвитку історіографії. Висвітлення регіональних подій історії та культури в літописах, хроніках, анналах та в інших видах історичної літератури прямо вказує на специфічний регіональний інтерес дослідника. Водночас, не можна не помічати новий якісний період краєзнавства – пострадянський (від 1991 р. і до сьогодні).

У цілому, розвиток краєзнавства на Сумщині можемо простежити за всіма вказаними періодами. Водночас специфіка вивчення історії та географії даного регіону змушує переглянути базові періодизації. При цьому слід відмітити, що не обов'язковим фактором є перебування дослідників у даному регіоні. Краєзнавчі матеріали, які стосуються північної Слобожанщини або північного сходу Сіверянщини, зустрічаються й в творах авторів, що на відстані висвітлювали природу, географію, топографію, історію і культуру цих регіонів у контексті досліджень із загальноукраїнською, загальноросійською або лівобережною локацією. Систематизація краєзнавчої літератури, вивчення краєзнавчих процесів в минулому і сучасності Сумської області дозволяє виділити наступні періоди:

1) Краєзнавство Сумщини дожовтневого періоду. Краєзнавство ще не виділено в окрему галузь, функції і принципи краєзнавства не проявляються в повній мірі. Цей етап містить субперіоди: середньовіччя і ранній модерн (до середини XVII ст.), що характеризується фрагментарними відомостями про минуле регіону; період Гетьманщини з акцентом на біографічні відомості очільників української держави, столичний статус Глухова тощо; краєзнавчі дослідження з кінця XVIII ст. до 1917 р. – формування наукового погляду на регіональну історію, обмеженість краєзнавчих студій існуючим адміністративно-територіальним розподілом, поява перших історико-урбаністичних творів.

2) Краєзнавство Сумщини радянського періоду. Сформовані предмет, функції, методи краєзнавства. Чітко виділений об'єкт краєзнавства – Сумський округ /область. Субперіоди хронологічно розподілені так: 1920-ті роки – піднесення та організаційне оформлення краєзнавчого руху, широке

висвітлення в краєзнавчій літературі революційних рухів початку ХХ ст.; 1930 р. – середина 1950-х років – спад інтересу до регіональної історії, збіднення тематичної репрезентативності краєзнавчих творів, їх обмеження газетною трибуною; від середини 1950-х до 1990-х років – розширення тематики досліджень, виокремлення літературного, мистецького та деяких інших видів краєзнавства, поглиблення наукової культури краєзнавчих дослідів.

3) Краєзнавство Сумщини в період незалежності України. Розвиток краєзнавства від 1991 року відбувається з опорою на радянську методологію. Окреслення нових завдань краєзнавства, піднесення його ролі за умов формування громадянського суспільства та піднесення значення регіональної ідентичності. Розширення тематики краєзнавчих досліджень. Деідеологізація краєзнавства. Цей період умовно можна поділити на два субперіоди: 1990-ті роки (переважання аматорських дослідів) і від 2001 року до теперішнього часу (кількісне та якісне зростання наукових розвідок, розвиток краєзнавчої періодики). (23, с. 22-23)

Кожен період виділений з урахуванням соціально-політичної ситуації, якісних змін в історичній науці, формування специфічного інтересу до регіональної історії тощо. Кожна вказана фаза потребує окремого історіографічного висвітлення. У даній публікації автор обмежується розглядом першого періоду. Здебільшого, краєзнавчий літературний матеріал цього часу – це не лише історико-регіоналістичні твори, але й ті наукові праці, географічні рамки яких далеко не обмежувалися однією Сумщиною. Межі наукових інтересів істориків минулого, звісно, не відповідні сучасному адміністративно-територіальному поділу. Так, Філарет (Д. Г. Гумілевський) і Д. Багалій – це дослідники минулого Слобожанщини (Харківська губернія й українсько-російське етнічне прикордоння на частині Воронізької та Курської губерній). І хоча нині такий підхід виглядає як заявка на міжрегіональне дослідження, в ретроспективному розгляді «термін «регіональна історіографія» при вивченні

стану історичних досліджень в певному регіоні, місті, краї набуває... краєзнавчого відтінку» (20, с. 78).

Перші історико-географічні відомості про Сіверянщину містяться в давньоруських літописах. У них містяться писемні згадки про населені пункти регіону, засновані в часи Київської Русі, – Вир (на місці нинішнього Білопілля), В'єхань (с. Городище Недригайлівського р-ну), Глухів, Зартий (с. Волинцеве Путивльського р-ну), Ігореве сільце (с. Ігорівка Буринського р-ну), Попаш (с. Засулля Недригайлівського р-ну), Путивль і Ромни. Більшість із них відіграла роль форпостів на половецькому кордоні, прикривали наступ на Русь зі степу. Зокрема, у 1113 р. половці, дізнавшись про смерть великого князя Святополка Ізяславовича, обложили Вир. На виручку захисникам місті підійшли сили князів Володимира Мономаха і Олега Святославовича.

Неодноразово міста Вирської волості (міжріччя Сейму і Пелу) згадуються у зв'язку із феодалною війною середини XII ст. У 1147 р. Вирська волость перетворилася на театр військових дій між силами великого князя Ізяслава Мстиславовича і Володимиро-Суздальського князя Юрія Долгорукого та його союзників. «І посаджав посадників своїх Гліб Юрійович (син Юрія Долгорукого – авт.) по Посейм'ю, – писав автор «Київського літопису», – за полем. А коло Вира багато половців ходило тоді з ним до присяги. І туди прийшов до них Всеволодович Святослав (князь без вотчини, син колишнього великого князя Всеволода Ольговича, союзник Юрія Долгорукого – авт.), і послали вони послів до вирівців, кажучи: «Якщо ви нам не здастесь, ми оддамо вас половцям на добичу». Та вони сказали їм: «Князь у нас – Ізяслав», – і не здалися їм. І звідтіля пішли вони до міста Веханя, і там не досягли нічого. А звідти пішли вони до міста Попаша. І туди прийшов до них Ізяслав Давидович (князь, брат Чернігівського князя), і вони билися, і взяли Попаш». Неодноразово в зв'язку із військовими діями згадується і Путивль. Путивль фігурує в «Слові про полк Ігорів». Путивльський князь Володимир Ігоревич брав участь в битві на річці Каялі проти половців, де й був полонений. Його мати Єфросинія Ярославівна, дружина князя Ігоря Новгород-Сіверського

перебувала під час походу князів в Путивлі під захистом міських мурів. Автор «Слова» наділив Ярославну взірцевими якостями вірної чоловікові жінки, що оплакувала долю коханого в половецькому полоні:

Ярославна рано плачеть
 Путивлю городу на заборолѣ, аркучи:
 «О Днепре Словетицю!
 Ты пробилъ еси каменныя горы
 сквозѣ землю Половецкую.
 Ты лелѣялъ еси на себѣ Святослави носады
 до плѣку Кобякова.
 Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ,
 а быхъ не слала къ нему слезъ
 на море рано».

Відносно XIII ст. маємо лише поодинокі згадки про Сіверянщину. Це пов'язано з тим, що до нас не збереглися літописи, написані у Наддніпрянщині в цей період. У 1209 р. до Путивля прибув князь Роман Ігорович із закликом від галицьких бояр до путивльського князя Володимира Ігоровича та його братів вигнати угорців із Прикарпаття. Після військової акції сіверянські Ігоровичі посіли Галич (Володимир), Звенигород (Роман), Перемишль (Святослав); «синові ж своєму Ізяславу Володимир дав Тербовль, а Всеволода, другого сина свого, послав в Угри до короля з дарами», – востаннє згадується про Путивль у «Галицько-Волинському літописі» (27; Слово о полку Игореве).

Монголо-татарська навала на довгий час перервала традицію літописання в Україні, проте написання історичних творів продовжувалося на північно-руських землях. Власне першим краєзнавчим твором, що стосувався безпосередньо території нинішньої Сумщини, написаним у роки іґа, стала «Повість про баскака Ахмата», вміщена в Лаврентіївському, Воскресенському і Ніконівському літописах. Багата конкретика, увага до деталей, використання підрахунків кількості сил учасників протистояння, цитування вказують на те, що цей твір, найвірогідніше, був написаний на основі відомостей свідків або

безпосередніх учасників міжкнязівської «короти» та антимонгольського повстання на Посейм'ї (точне місцезнаходження Липовечеська невідоме: за однією із версій він знаходився на місці сучасного району Тополі м. Суми; Воргол розташовувався на місці сучасного с. Вороголь Кролевецького району).

Історичний твір розповідає про боротьбу липовецького та воргольського князів Святослава і Олега проти баскака Ахмата, резиденція якого розташовувалася в Курську. Ахмат побудував дві слободи, куди стікалися під руку баскака піддані князів. Слобожани виходили з-під юрисдикції князів і нападали на їхні володіння. Розорення князями слобод призвело до конфлікту із ординським темником Ногаєм, який відправив військо проти норавливих князів. Олег змушений був визнати свою залежність від Ногая, тоді як Святослав розгорнув партизанську війну проти кочовиків і домогся низки перемог над ними. Наляканий можливим новим нападом монголів, Олег оголосив війну Святославу, в якій загинули обидва князі. «Се же великое зло сътворися грехъ ради нашихъ; богъ бо казнить челоуька челоуькомъ, тако сего бесерменина навель злато за нашу неправду, мню же и князеи ради, поне же живяху въ которъ» – пояснював літописець причину цих драматичних подій (13, с. 153–154, 183–185; ПСРЛ-1, стлб. 479–488).

Окремі відомості про Сіверянщину містяться в ряді литовсько-білоруських і українських літописів XV – першої половини XVII ст.: «Густинський літопис», «Євреїнівський літопис», «Київський літопис», «Літопис Яна Бінвільського», «Супрасльський літопис», «Хроніка Биховця», «Хроніка Литовська і Жемойтська». Путивльщина фігурує також у великоросійських літописах: «Софіївському», «Новгородському», «Псковському» літописах. Зокрема, з них ми дізнаємося, що Сіверянщина в період литовського панування (від середини XIV до початку XVI ст.) нерідко потрапляла в епіцентр політичних подій. Інкorporація нинішньої Сумщини до складу Великого князівства Литовського відбулася наприкінці 1370-х років. Якщо під час формування московським князем Дмитром Івановичем коаліції проти Тверського князівства в 1375 р. згадуються в числі його союзників місцеві

династії – князі Роман Михайлович Брянський і Андрій Федорович Стародубський, то надалі їхні імена зникають, поступившись представникам правлячого роду Гедиминовичів – Дмитру Ольгердовичу Брянському, Дмитру-Корибуту Новгород-Сіверському, Патрикею Наримунтовичу Стародубському. Литовські претензії на Сіверянщину наштовхнулись на протипагу Московського князівства. В 1379 р. московські війська підійшли до Стародуба й Дмитро Ольгердович змушений був визнати себе васалом князя Дмитра Івановича. Коли наступного року московський державець збирав рать проти ординців, то до нього «приспеша издалеча велиици князи Олгердовичи, поклонитися и послоужити: князь Ондреи Полочкои и брат его князь Дмитрии Брянський съ всеми своими моужи». «Хроніка Литовська» вказує, що Дмитро Донський зрадив появі Ольгердовичів і «принял их з честию и великими ударовал дарунками, мовлячи: «Не мене ради пришлисте ко мне, но сам Господь Бог послал вас к нам на помочь христианом против поганных, як негдысь Авраама Лоту, которому и вы подобны есте ныне» (38, с. 51). Удруге з татарами Ольгердовичі зустрілися в битві на Ворсклі відтепер у війську литовського князя Вітовта. Ця битва виявилася невдалою для християн; Андрій Полоцький з Дмитром Брянським знайшли в ній свою погибель.

Поки Дмитро Ольгердович знаходився на службі в московського государя, уділ на час зайняв його рідний брат Дмитро-Корибут. Останньому прийшлося відстоювати нові володіння від під час боротьби за литовський престол між чільним правителем Ягайлом та його дядею Кейстутом. Дмитро-Корбут залишився вірним сюзерену і змушений був боронитися від військ противника. Після того, як в 1392 р. новим литовським князем був визнаний Вітовт Кейстутович, новий литовський господар пригадав Корибуту його протидії батьку і позбавив уділу. Через деякий час сіверянським правителем стає Свидригайло Ольгердович. Але він також не виправдав сподівань Вітовта і в 1408 р. залишив Сіверянщину разом із частиною місцевої еліти, про що «І Софійський літопис» відзначав: «приидоша к великому князю служити из Литвы князь Швитригаило Олгердович из Брянська, с ним же владыка Исакеи,

да с ним князь Патрекеи Звенигородский же, и с Путивля князь Федор Александрович... и бояры черниговские и стародубские». Великий московский князь «приятъ его с честью», передавши Свидригайлу в управління ряд уділів на території Московського князівства (39).

Під час московсько-литовської війни 1500–1503 рр. відбувся масовий перехід руської шляхти під московську зверхність. Новгород-Сіверського князя Василя Івановича Шемяку турбувала конфесійна ситуація, що склалася в Литві в роки правління великого князя Олександра. Він разом із князем Семеном Можайським надіслав листа до московського государя Івана III, в якому удільні правителі скаржилися йому, що «на них пришла великая нужда о греческом законе, и государь бы их пожаловал, взял к себе с вотчинами; а князь велики Александр Литовский в иных делех по окончанию не исправил». Перехід під патронат Івана III Василя Шемячича і Семена Можайського, який володів Стародубом, послужили причиною нової литовсько-московської війни, в ході якої литовці через участь князів-сепаратистів у війні проти свого колишнього сюзерена, потерпіли поразку. Московський воєвода Яків Захарович привів Шемячича і Можайського «к целованию крестному, на том служити им государю великому». Після, «шед Яков со князьми, город Путимль взять, пана Богдана Глинского поимал с женою». За укладеним 2 квітня 1503 р. перемир'ям до складу Московської держави увійшли північна і східна частини Сумської області. У 1512 р. Путивль в «II Софійському літописі» вказується як окраїнна південно-західна фортеця Московської Русі. До Путивля з Москви за наказом великого князя Василя III князь Михайло Данилович Щенятев супроводжував дружину та сина кримського хана Менглі-Гірея (35, с. 212; 54; 59, с. 281).

Важливі географічні й етнографічні дані про Україну польсько-литовського періоду ми маємо завдяки книзі французького фортифікатора і картографа Гійома Лавассера до Боплана «Опис України». Нажаль окремо Сіверянщина автором не виділена. Для краєзнавців цікавість має передусім мапа України із детальним нанесенням географічних об'єктів на території нинішньої Сумської області (8).

Деякі історико-етнографічні відомості щодо Сумщини почерпаємо з географічного твору Павла Алепського «Подорож Антіохійського Патріарха Макарія» (1654 р.). Зокрема, Павло Алепській детально зупинявся на описі Путивля: «Путивль – широке місто, він розташований на високому місці і підіймається над місцевістю, поблизу тече ріка. В Путивлі велика кількість садів і багато садиків при садибах, цілі ліси яблунь з чудовими плодами; є вишні і сливи; велика кількість виноградників... Фортеця стоїть на найвищій горі: в землі козаків ми не бачили жодній подібній цій і не дивно – це фортеця царська, непереможна, з міцними вежами, має подвійні стіни із бастіонами і глибокими ровами, відкоси яких обкладені деревом; вхідні кінці мостів підіймаються на колодах і ланцюгах...» Далі слідує опис самого міста, його церков і монастирів. Вразила сирійського мандрівника й набожність путивлян (41, с. 107-109).

Окремі несистематизовані дані про наш край знаходимо в літописах Гетьманської доби: «Літописі Григорія Грабянки», «Літописі Самійла Величка», «Літописі Самовидця», «Чернігівському літописі». Зокрема, у «Літописі Самовидця» і «Літописі Величка» міститься детальний опис Конотопської битви з описом розташування військ, їхніх дій, відступу московського війська тощо. Детальних оповідань про інші події минулого на Сумщині в цей період ми фактично не маємо. Наприклад, в «Чернігівському літописі» під 1685 р. коротко вказано: «Того ж року в Глухове замок згорев старый августа 13 числа». Подібні короткі записи маємо відносно перебування в Глухові царського воєводи та укладання Глухівський статей у 1669 р. (64).

Не дивлячись на столичний статус Глухова від 1708 р., це мало позначилось на регіональному характерові історичної літератури XVIII ст. Навіть така визначна подія, як елекція гетьмана, описувалася досить лаконічно. Наприклад, в «Чернігівському літописі» про обрання гетьманом Кирила Розумовським у 1750 р. автор обмежився лише трьома реченнями: «Прибув в Глухів з милостивою грамотою государевою лейбкомпанії підпоручик і її імператорської величності великої княгині дійсний камергер і кавалер граф Іван

Симонович Гендриков. І фебруа 22 дня була елекція в зібранні генеральному всіх малоросійських духовних і мирських чинів і війська козацького. На ній, після читання згаданої вище грамоти, вибраний вільними голосами гетьманом граф Кирило Григорович Розумовський, і про нього великій государині прошеніє послано» (3, с. 227).

Цікавий краєзнавчий матеріал містять діаріуші – щоденники козацької старшини. Зокрема «Щоденники» Якова Марковича, Миколи Ханенка, Петра Апостола. Звідси ми дізнаємося про головні політичні події в Україні, про новини церковного і культурного життя, взаємовідносини старшини і царських чиновників, побут і особисте життя сучасників Гетьманщини, господарські справи. Зокрема, про ціни на деякі послуги в Глухові в 1730 р. дізнаємося із «Щоденника» генерального хорунжого М. Ханенка: «Циліорнику за кровопущеніє 20 копѣекъ. Тогожь числа зъ маляремъ Іудиновскимъ учиненъ договоръ на шпалери 4 р. и пол. и полчвертки жита, маляру, імя Григорій Боюровъ, которому дяно въ задатокъ 1 р. и 10 кварть цеховыхъ горилки. Велѣль дѣлать линнику погарскому Ивану Стрикицкому постромковъ 6 паръ, обротей 36 и попругъ 12 до попонъ, а 4 волосянихъ до кулбакъ. Тогожь числа 4 дано за крашенину 6 коп. Привезено отъ пана Косача 2 бочки соли, за которіє надлежить 5 рублей и 2 гривни». Вартість галантерейних товарів вказана в щоденнику П. Апостола: «Шляпка (bonnet) для моей жены 4 руб., шелковые чулки 2 р. 70 к., 2 пары шерстяныхъ чулокъ 43 к., du rach 90 к., за 1 четверть бархата 75 к. Туфли 30 к. за платяныя щетки 7 к., за пару кунныхъ шкурокъ (martes) для г-жи Ломиковской 2 р. 50 к. Capres de l'argent моего брата 1 р. 95 к., за 2 билліардныхъ шара съ молотками и кіемъ (Pour deux billes avec une masse et une queue) 3 р. 50 к.» У «Щоденнику» Я. Марковича міститься цікавий опис подорожі Україною імператриці Єлизавети Петрівни в 1744 р., а також відвідання нею Глухова (15; 16; 17).

Велику цінність для істориків має довідкова праця генерального судді й лікаря О. Шафонського «Черниговского намесничества топографическое описание», видана у Києві вже після смерті автора в 1851 р. У ній зібрано

численний матеріал з історії України, природи, господарства, населення, соціально-економічного стану, побуту та здоров'я Лівобережної України другої половині XVIII ст. (66).

Історичні відомості про Сумщину зустрічаються на сторінках творів російських і українських істориків XVIII – початку XX ст. – В. Татищева, М. Щербатова, М. Карамзіна, В. Ключевського, С. Соловйова, Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, М. Аркаса, О. Єфіменко та багатьох інших. Зокрема, автор «Історії держави Російської» М. Карамзін розлого описав причини переходу путивлян на бік Лжедмитрія I, початок на Путивльщині Селянської війни під проводом І. Болотнікова. Сіверянщина фігурує в творах автора і в зв'язку з іншими вагомими подіями російської історії – феодальні війни Київської Русі, литовсько-московські конфлікти, церковне життя краю тощо.

Для історичного дослідження території Сумської області велике значення мають твори українського історика Д. Багалія (1857–1932): «Історія Сіверської землі до половини XIV ст.» (1882), «Нариси з історії колонізації степової окраїни Московського царства» (1887), «Короткий історичний нарис торгівлі (переважно ярмаркової) в Харківському краї в XVII і XVIII ст.» (1888), «Історія Слобідської України» (1918). Д. Багалій відтворив загальну картину колонізації Слобожанщини, її політичного та соціально-економічного устрою, руху населення, церковного життя і побуту. Цінні дані з творів Д. Багалія почерпаємо відносно діяльності сумських і охтирських полковників, російських чиновників, Комісії з влаштування слобідських полків. Цікавим є матеріал про торгівлю в Лебедині, Охтирці, Сумах та інших містах Слобожанщини: історик розподілив слобожанські ярмарки за трьома категоріями (малі, середні, великі), встановив асортимент і географію товарів відносно кожної з груп, національний та соціальний склад торговців (4; 5; 6; 7).

Усередині XIX ст. зароджується місцеве краєзнавство. Цьому сприяли розвиток вищої освіти в Україні, а також діяльність Археографічної комісії, яка збирала, систематизувала й обнародувала ряд документів з минулого краю.

Першими ґрунтовними істориками-краєзнавцями були конотопський поміщик О. Лазаревський і харківський архієпископ Філарет (Д. Г. Гумілевський). О. Лазаревський – автор близько 450 наукових праць і статей. Головну увагу історик приділив дослідженню історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. Здебільшого його цікавила історія соціальних груп, адміністративно-судового устрою Гетьманщини, колонізації та землеволодіння: «Малоросійські посполиті селяни 1648–1788» (1866), «Нариси дворянських родів Чернігівської губернії» (1868), «Нариси малоросійських фамілій» (1875–1876), «Люди старої Малоросії» (1882–1888), «Опис старої Малоросії» (1888–1902), «Суди в старій Малоросії» (1898) тощо. О. Лазаревський видав важливі археографічні праці, такі як «Щоденник М. Ханенка» (1884), «Сулимівський архів» (1884), «Мотижинський архів» (1890), «Щоденник генерального підскарб'я Якова Маркевича» (1893–1897), «Любецький архів графа Милорадовича» (1898). Для дослідників конотопської старовини особливий інтерес викликає праця вченого «Історико-статистичні свідчення про населені місцевості Конотопського повіту» (1890). У ній автор уточнив або указав час заснування населених пунктів Конотопщини, чисельність жителів, наявні церковні споруди, а також чимало інших фактичних відомостей (24).

«Історико-статистичний опис Харківської єпархії» (1852–1857) й «Історико-географічний опис Чернігівської єпархії» (1873), здійснені Філаретом (Д. Г. Гумілевським), стали справжньою віхою в дослідженні минулого Слобожанщини та Сіверянщини, церковної історії як обох цих регіонів, так і України в цілому. Підготовка видань починалася із циркулярних розпоряджень приходським священикам збирати свідчення про минуле своїх приходів, а також місцевостей, де вони розташовані. Ці дані доповнювалися матеріалами архіву Харківської духовної консисторії. Результатом чотирьохрічної плідної праці стало видання історичного нарису Слобожанщини, забезпеченого широким історико-статистичним матеріалом. Наприклад, з опису слободи Самоївки Охтирського повіту (нині село Краснопільського району) дізнаємося про побудову кам'яного храму в слободі у 1845 р., про його

благодійників, про кількість населення за метриками 1730, 1770, 1790, 1810, 1820, 1830 і 1850 років, кількість загиблих під час епідемії холери у 1848 р. Значне місце у виданні приділене історії Сум. До нарису діяльності першого сумського полковника Г. Кондратьєва були додані документи другої половини XVII ст. – жалувані грамоти московських державців на користь козакам і козацькій старшині (60).

Подібну історико-статистичну структуру мав і опис Чернігівської єпархії. Але як і нарису минулого Харківської єпархії, цьому твору бракувало даних про соціально-економічний розвиток регіону (61). Це завдання було виконане вже за допомогою земської статистики. Зокрема, статистик, етнограф і фольклорист О. Русов у 1898–1899 рр. видав «Опис Чернігівської губернії» у двох томах. Праця містить цінні дані з географії, економіки, побуту регіону; у ній також описані звичаї, традиції, обряди місцевого населення, що робить роботу О. Русова надзвичайно корисною для етнографічних досліджень (44; 45).

У 1870-х роках на території Сумщини відбулися перші археологічні розкопки, здійснені російським вченим Д. Самоквасовим в долині Сейму. Результати цих досліджень подані в працях ученого «Про городища й могили в землі сіверян та їх значенні в історії» (1872), «Сіверянська земля й сіверяни по городищам і могилам» (1908), «Могили руської землі» (1908) і «Могильні древності Сіверянської Чернігівщини» (1916). Зокрема, в них містяться дані про розкопки т. зв. миропільської групи могил, особливості поховального обряду, характер місцевих прикрас, торгівельні зв'язки племен Середнього Попсілля з країнами Сходу. Винайдені артефакти автор пов'язав із сіверянськими племенами, що підтверджується й більш пізнішими дослідженнями (48-51).

На початку XX ст. краєзнавство остаточно оформлюється як громадська течія і наукова дисципліна. Актуалізація історичних досліджень, зумовлених зростанням освіченості населення й кількісним зростанням інтелігенції, ставили завдання наукового висвітлення минулого краю. В 1905 р. сумський священик Я. Левицький на XIII археологічному з'їздові в Катеринославі представив свою

історичну розвідку з історії Сум доби Козаччини «Історичне минуле міста Суми Харківської губернії». В цій просторовій праці він звернув увагу на причину й характер міграційного руху з Наддніпрянщини на Слобожанщину, військове значення Сумської фортеці, господарські заняття сум'ян, навів дані описів Сумської фортеці та переписів населення у Сумах, дав свою оцінку керівництву полковників із роду Кондратьєвих. У 1908 р. побачила світ брошура того ж автора «Літопис Спасо-Преображенського собору», за основою якої був взятий «Історико-статистичний опис Харківської єпархії» Філарета (Д. Г. Гумілевського). Автор значну частину матеріалу присвятив перебудові храму наприкінці ХІХ ст., відзначив благодійницьку роль сумського купця Д. Суханова (25; 26).

Військове минуле Сумського слобідського, а згодом і гусарського полку було описане військовим істориком П. Голодолінським в «Короткому нарисі історії 3-го драгунського Сумського його королівського височества наслідного принця датського полку» (1890). Цей твір здебільшого присвячений саме військовим діям сумців у війнах Росії із зовнішніми ворогами династії Романових і являє собою нарис найзначніших військових кампаній за участю полку: оборона Чигирина, битва при Ерестфері, взяття Перекопа та Очакова, битва при Грос-Єгерсдорфі та ін. (10).

Про популярний характер, який приймало краєзнавство, свідчить поява й публіцистичних творів, присвячених історії м. Суми. Зокрема, у 1906 р. в 3-му і 5-му номерах учнівського журналу «Кадет» вийшла стаття кадета V класу Пижова «Історичний нарис м. Суми», при написанні якого учень використовував переважно роботи Д. Багалія й С. Соловйова. Юний автор не лише в реферативній формі висвітив основні віхи козацького минулого м. Суми, але й відзначив благодійництво сім'ї Харитоненків у царині освіти (42; 43).

У 1908 р. в газеті «Сумський листок» вийшла стаття анонімного автора «Минуле Сумського краю», в якій автор змалював картину розвитку міста та повіту від колонізації цих земель «черкасами» до ХХ ст. Характерно, що автор

не лише оперував фактами, викладеними у відомих документах, зібраних і опублікованих Філаретом (Д. Г. Гумілевським) і Д. Багалієм, але й робив власні цікаві зауваження. Наприклад, жалування земель російським дворянам на території Сумського слобідського козацького полку він пов'язав із «програмою обрусіння нашого краю», відсутність на момент написання статті юридично оформлених прав на землю в сумських селян – з «наслідком старозаїмочного права з часів колонізації». Автор заявив і власну громадянську позицію відносно недбайливого ставлення до старовини, зокрема, щодо зміни історичних топонімів: «Нинішня Сумка, про яку відтепер говориться в усіх актах, йменується «Сумой», вона, а не три сумки дала назву місту... Відомо, що склад Сумської міської управи 1880-х років, щоб прикрасити, вочевидь, місто назвами нових вулиць, здійснив у сутності історичний злочин. Замість Ворожбянської вулиці назви 1708 г. з'явилася Лебединська, Московська почала називатися Соборною, Покровська названа Петропавловською, на Засумці ж з усіх старих назв зберіглося лише одне – «Роменский шлях». Зникла також і вулиця Польша, що згадувалася в актах XVII ст... Не пожаліли й річок і Сумка названа «Стрількою» (40).

Стислий нарис історії міста Суми від його появи до сучасності автора викладача Сумського кадетського корпусу М. Ізмайлова міститься у виданій 1912 р. брошурі «Місто Суми та Сумський повіт». Окрім історичного матеріалу, в ній читач віднайде статистичні дані щодо руху населення, врожайності й достатності землі в повіті, потужності місцевих підприємств тощо (18).

Брошура «Перше десятиліття існування Сумської 2-ї жіночої гімназії», видана у 1913 р., містить стислий виклад діяльності навчального закладу від моменту його появи. І хоча історичний компонент в книзі не виділений чітко, в ній все ж таки окреслені етапи розвитку гімназії, наведена статистика кількості учнів, їхньої успішності, плати за навчання, виховних заходів тощо (36).

Інтерес до минулого виникав не тільки в Сумах. У 1912 р. путивльський краєзнавець купець І. Рябінін видав «Історію м. Путивль», де виклав своє

бачення історії Путивля від часів Київської Русі до початку ХХ ст. Історіографічну та джерельну базу дослідження поповнили літописи, твори видатних російських істориків, документи, що були опубліковані в російській історичній періодиці. Автор зібрав цікаві відомості про монастирі і храми, які не збереглися до нашого часу, а тому його праця є цінним джерелом з історії духовності Путивльщини. В цілому, праця І. Рябініна відбиває три періоди історії Путивля та його повіту: раннє та розвинуте середньовіччя, період від припинення існування Путивльського удільного князівства до Смути, від початку ХVII ст. до 1900-х років (47).

Окремі публікації з минулого Сумщини виходили у фахових історичних виданнях – «Київській старовині», «Російській старовині», «Історичному віснику». Зокрема, в статті Є. Максимова «Сторінка з історії Слобідської України (історичне минуле Суджанського повіту)», виданій у «Київській старовині», йдеться про етнічні явища, притаманні російсько-українського прикордоння (у тому числі в межах сучасної Сумщини), – «перевертні». «Останній термін використовується у нас для визначення великороса або малороса (переважно останнього), що втратив деякі, більш-менш характерні риси своєї національності», – відзначав Є. Максимов. Значну частину статті автор присвятив історії суджанської та миропільської сотень, що входили до складу Сумського слободського козацького полку, висвітлив господарські заняття їх мешканців, а також намагався встановити межі земельних володінь «малоросів». Також в датах він відтворив зміну адміністративного підпорядкування м. Миропілля (28).

Краєзнавство на Сумщині розвивалося в щільному зв'язку з колекціонуванням. Зокрема, відомим збирачем старовини був О. Лазаревський; твори образотворчого мистецтва придбавали цукрозаводчики М. Терещенко та П. Харитоненко. Приватні колекції дістали публічного значення разом зі створенням музеїв. Найстаріший краєзнавчий музей на Сумщині був заснований у 1900 р. в Конотопі. У його організації важливу роль відіграв О. Лазаревський, який не лише взяв найактивнішу участь у діяльності земської

музейної комісії, в розробці проекту повітового земського музею, а й передав йому перші експонати – твори живопису, старовинну зброю, цінні рукописи. Однак після його смерті Конотопське повітове земство не змогло правильно налагодити музейну справу. Зрештою, частина цінних експонатів була передана до Чернігівського історичного музею ім. В. Тарнавського.

Ще один музей на Сумщині був відкритий у 1902 р. в Глухові після того як вдова голови Ніжинського повітового суду й дослідника-українознавця Н. Щугурова передала Глухівському земству чоловікову бібліотеку, колекцію гравюр і документів. 23 вересня 1902 р. земські збори затвердили правила збирання місцевої старовини: «Зібрати і зберегти для нащадків різного роду пам'ятки місцевої старовини, як речові, так і документальні, старовинну зброю, предмети старовинного ужитку, портрети місцевих діячів, картини, гравюри, археологічні знахідки і всякого роду історичні та юридичні акти». Частину своїх колекцій передали до музею місцеві меценати – Александровичі, Амосови, Дорошенки, Люті, Міклашевські, Неплюєви, Скоропадські і Терещенки (33).

Не дивлячись на підвищення інтересу інтелігенції до історії рідного краю, в цілому він ще не набув загального суспільного значення, що до певної міри робило історичні пошуки сферою особистісної справи, ґрунтувалося на приватному інтересі, а не на громадському попиті. Український етнограф М. Сумцов у 1910 р. щодо м. Суми зауважував, що розмови з представниками місцевої громадськості на тему необхідності поширювати знання з історії міста викликали лише «підозру» й не вели до чогось суттєвого (57).

1.2 Використання історичної пам'яті в пропаганді нацистів

Пропаганда здавна була невід'ємною частиною війни, оскільки без цього засобу мобілізації людського ресурсу, мотивації задіяних у військових діях людей, досягнення перемоги майже неможливо. Однак раніше вона носила досить примітивний характер, як правило, безпосереднє спілкування командирів з солдатами, в ході якого пояснювалися цілі війни, її необхідність і «справедливість», давалися обіцянки матеріальної вигоди.

У ХХ столітті розвиток технологій і засобів масової інформації дали можливість підняти пропаганду на новий рівень: газети, радіо, кінематограф, телебачення, інтернет і т.д. Особливо цього потребували і потребують режими тоталітарного і авторитарного типу. Хрестоматійним прикладом стала нацистська Німеччина з її пропагандою, яка невід'ємно пов'язана з її творцем доктором Й. Геббельсом.

Широко відомі основи расистської ідеології нацистів, в якій слов'янським народам відводилася незавидна роль «недолюдей» (нім. Untermensch). Нацистська верхівка, в процесі підготовки нападу на СРСР, незважаючи на впевненість в силі вермахту, все ж усвідомлювала людський потенціал противника. Тому афішувати своє ставлення до численних народів, що населяли Радянський Союз, нацисти не збиралися.

Розсекречені документи нацистів показують, що вони чітко розуміли важливість історичної пам'яті для формування національного почуття та самоідентифікації народу. Тому цей аспект враховувався при розробці планів окупації СРСР й став невід'ємною складовою пропаганди.

Ідейним натхненником і розробником основ німецької окупаційної політики в СРСР став ідеолог нацистської партії Альфред Розенберг (походив з прибалтійських німців, здобув освіту в Російській імперії). Його вважали знавцем «східного простору». У своїх пропозиціях, в квітні-травні 1941 р., він використовував класичний принцип «розділяй і володарюй». У політичному плані СРСР був багатонаціональною країною і, на його думку, тримався на силі

каральних органів. У національних окраїнах, особливо в країнах Балтії і Західній Україні, відчувалося невдоволення. Він пропонував розділити територію Радянського Союзу на національно-географічні одиниці з метою ослаблення Великої Росії. Щодо України пропонувалося підтримувати прагнення до національної незалежності, аж до потенційного створення власної державності, власне в Україні, або в формі Чорноморського союзу, куди б, крім України, повинні були увійти Донська область і Кавказ.

Пізніше, 20 червня 1941 р., виступаючи перед вузьким колом німецьких керівників, він сказав, що в Україні всюди російський вплив, тому перед Німеччиною стоїть завдання - забезпечити свободу українському народові. При цьому передбачалося розвивати національну самосвідомість українців шляхом підтримки в їх пам'яті культу гетьманів Хмельницького, Сагайдачного, Мазепи, розвитку української мови, видання творів українських класиків, відкриття у Києві університету і створення політичного руху за прикладом Вільного українського козацтва: «Є ж різниця - наполягав доповідач, - отримаємо ми через кілька років сорок мільйонів чоловік, які будуть з нами добровільно співпрацювати, або будемо змушені ставити за кожним селянином солдата» (63, КМФ-8, оп. 1, д. 171, л. 114).

Інші керівники Німеччини, Г. Гімmlер і Г. Герінг, не поділяли підходів А. Розенберга. Але вирішальною стала позиція А. Гітлера, яку він озвучив на нараді 16 липня 1941 р. Він відкинув пропозиції ідеолога партії і підтримав позицію Г. Герінга, який сказав, що потрібно спочатку забезпечити вермахт і Німеччину продовольством, а все «інше» потрібно відкласти на потім. Єдине, що дозволив Гітлер, - це відкрити на окупованих територіях газети, щоб краще впливати на населення. Однак А. Розенберг отримав пост міністра східних окупованих областей і міг впливати на ситуацію.

На етапі розробки планів нападу на СРСР було вирішено відмовитися від єдиної системи управління окупованими територіями. Вважалося, що військові не здатні ефективно реалізовувати політичну лінію (14, с. 22). Тому тил вермахту обмежувався двохсотмильною зоною, і в процесі захоплення тилові

області повинні були передаватися під управління цивільної адміністрації. 20 серпня 1941 р. був створений рейхскомісаріат «Україна». Але блицкриг зазнав краху, просування вермахту було зупинено і цей рейхскомісаріат не досяг запланованих розмірів. Таким чином протягом усього періоду окупації п'ять областей України перебували під військовим управлінням - Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (нині Донецька) і Ворошиловградська (Луганська). Їх в українській історіографії прийнято називати «військова зона України». Вищим органом влади тут вважався вермахт, на місцях діяли польові і місцеві комендатури. Політичні вказівки вони отримували від міністерства А. Розенберга. Частина військових поділяла його ідеї «поміркованої» політики в Україні (30, с. 175-178).

Ще 1938 р. А. Гітлер видав директиву про ведення пропаганди під час війни. Вона визначала взаємодію Міністерства пропаганди і Верховного командування вермахту (ОКВ). З початком війни проти СРСР в цю роботу було підключено і міністерство А. Розенберга. При цьому в складі Міністерства пропаганди був створений «східний» відділ з підвідділом «Вінета». Він активно співпрацював з Управлінням преси та пропаганди Міністерства східних окупованих територій і відділом пропаганди ОКВ. У зоні ведення бойових дій були створені роти пропаганди. В Україні їх діяльністю керував відділ пропаганди «U» (Україна), створений при штабі командувача оперативним тиловим районом групи армій «Південь». Він забезпечував функціонування і контроль за місцевою пресою, радіомовленням, діяльністю кінотеатрів і т.д. на територіях керованих військовою адміністрацією.

Найважливішим джерелом пропаганди, який міг охопити значну кількість міського і сільського населення була преса. Усвідомлюючи це, на початку війни А. Розенберг підписав відповідну директиву. Вона передбачала відкриття місцевих видань при дотриманні деяких умов: наявність політично благонадійних редакторів, достатня кількість німецьких органів цензури. Цілі преси, і пропаганди в цілому, полягали в тому, щоб нав'язати населенню уявлення про економічну могутність Рейху, непереможності вермахту,

необхідності активної співпраці з новою владою. При цьому необхідно було висвітлювати злочиння «жидо-більшовиків» в Україні, наприклад, голодомор і репресії 30-х рр., говорити про «визвольну» для українців місію вермахту і особисто фюрера А. Гітлера, рекомендувалося назву «Україна» вживати тільки в територіальному значенні, обходячи питання подальшого політичного устрою (29, с. 644-646).

У військовій зоні України газети можна розділити на районні та міські. Але були і ті, що поширювалися на більшій території. Наприклад, харківська газета «Нова Україна» охоплювала майже всі райони колишньої Харківської області (німці, в адміністративному плані, відмовилися від обласного рівня управління). Уявлення про кількість преси дає наведена нижче таблиця (табл. 1).

Таблиця 1. - «Список українських і російських газет, що видаються батальйоном пропаганди в Україні. Станом на 1.10.1942 р.»

(63, КМФ-8, оп. 2, д. 478, л. 64)

Місце видання	Назва	Мова
1. Сталіно	«Донецкие известия»	рус.
2. Дебальцево	«Дебальцевська газета»	укр.
3. Горлівка	«Український Донбас»	укр.
4. Константинівка	«Константинівська газета»	укр.
5. Сніжне	«Снежненские известия»	рус.
6. Чистяково	«Новая жизнь»	рус.
7. Ворошиловград	«Новая жизнь»	не указано
8. Макіївка	«Украинская земля»	не указано
9. Мариупіль	«Мариупільська газета»	укр.
10. Харків	«Нова Україна»	укр.
11. Красноград	«Константиноградські вісті»	укр.
12. Славянськ	«Донецька газета»	укр.
13. Артемівськ	«Бахмутський вісник»	укр.
14. Конотоп	«Визволення»	укр.

15. Ніжин	«Ніжинські вісті»	укр.
16. Остер	«Остерські вісті»	укр.
17. Прилуки	«Прилуцькі вісті»	укр.
18. Ромни	«Відродження»	укр.
19. Сновськ (Щорс)	«Нова сновська газета»	укр.
20. Чернігів	«Українське Полісся»	укр.
21. Курськ	«Новый путь»	рус.
22. Путивль	не указано	укр.
23. Рильск	«Новый путь»	рус.
24. Шостка	«Новий час»	укр.
25. Білгород	«Подъём»	рус.
26. Охтирка	«Голос Охтирки»	укр.
27. Суми	«Сумський вісник»	укр.
28. Міллерово	«Возрождение»	рус.
29. Россошь	«Россошский вестник»	рус.
30. Морозовская	«Морозовский вестник»	рус.

З таблиці видно, що частина російських територій тоді відносилася до зони дії групи армій «Південь» і входила в зону відповідальності батальйону пропаганди, який діяв тут. Але чи пов'язано це з планами А. Розенберга включити частину російських територій до складу майбутньої «Великої України» - сказати складно. Назви деяких газет в документі вказано не вірно або взагалі не зазначено: «Вести Прилуччини» (Прилуки), «Донецький вісник» (Юзівка-Сталіно), «Костянтинівські вісті» (Костянтинівка), «Дебальцевський вісник» (Дебальцеве), «Сніжнянський вісник» (Сніжне). Можливо, не точний переклад. У Путивлі Сумської області виходила газета «Путивлянин». Частина газет взагалі не згадана, хоча за архівними матеріалами вони виходили. Наприклад, газета «Лебединський вісник» (Лебедин), «Краматорська газета» (Краматорськ), «Чистяківський листок» (Чистяково), «Харцизький вісник» (Харцизьк), «Хлібороб» (Волноваха), «Ранок» (Попасна), «Голос Сіверщини»

(Новгород-Сіверський), «Чернігівський кур'єр» і «Український кур'єр» (Чернігів), «Український кур'єр» (Прилуки). В останніх випадках, можливо перейменування. В Остері на Чернігівщині також видавалася газета для дітей українською мовою «Школяр». У Богодухові на Харківщині виходив журнал «Рідний край». У Сумах редакція газети «Сумський вісник» в січні 1943 р. проводила підписку на щомісячний журнал «Український Засів» і поширювала перший номер, який був виданий.

Більшість газет видавалися, з дозволу чиновників комендатур, місцевими органами влади (міські та районні управи) з використанням технічної бази радянських видань. Фінансування також несло місцеве управління, але воно ж отримувало і прибуток, що мало велике значення для місцевих бюджетів. Але в 1943 р., незважаючи на заперечення військової адміністрації, відділи пропаганди взяли на себе й економічну сторону (63, КМФ-8, оп. 2, д. 332, л. 66). При цьому в якості редакторів і авторів матеріалів широко залучалися представники місцевої інтелігенції.

З метою пропаганди значними накладками випускалася й інша друківана продукція - всілякі листівки. У меншій мірі - плакати. Можливо, це пов'язано з обмеженими технічними можливостями місцевих видавництв.

Для того, щоб уявити масштаби друкованої продукції, що випускалася окупаційною владою, наведемо дані з місячного звіту командира корпусу охоронних військ і командувача військами оперативного тилового району групи армій «Б» за червень 1942 року (До 1 вересня 1942 р. під управлінням військової адміністрації перебувала вся територія України на схід від річки Дніпро). У річницю «початку війни на Сході» серед місцевого населення було поширено 37 тис. плакатів і 275 тис. листівок. Загальний тираж газет становив 265 тис. примірників. Матеріалами українські газети забезпечували два бюлетня «Прессе-унд Більтердінст» і «Політіше Шнельдінст» (63, КМФ-8, оп. 2, д. 195, л. 41-42).

З метою охоплення друкованою пропагандистською продукцією сільського населення редакціям газет пропонувалося направляти частину

тиражу в села. Сільські старости зобов'язувалися в часто відвідуваних місцях обладнати спеціальні дошки-вітрини для вивішування газет і оголошень.

Значний потенціал для пропаганди мало радіо, ефірне і дротове. На території України можна було приймати сигнал берлінського радіо, який ретранслювали радіостанції Варшави, Белграда, Бухареста і Гельсінкі. Сигнал могли приймати радіовузли великих міст і військові радіостанції. У 1943 р. періодично транслювалися передачі українською і російською мовами. В ефір передавалися щоденні зведення німецького командування про хід військових дій на фронтах, новини, розпорядження окупаційних властей, музика і т.д. (29, с. 651-652). Але ефект був незначним в силу того, що українське населення не мало відповідних радіоприймачів. Довоєнний рівень життя не дозволяв жителям купувати потрібну апаратуру і лише незначна частина, переважно державні і партійні чиновники, службовці та інтелігенція, мали таку можливість. Але з початком війни, знову ж з міркувань боротьби з німецькою пропагандою, приймачі вилучалися. На початку німецької окупації повторно робилося те ж саме. Тих, хто смів порушити це розпорядження чекала смертна кара. Так, за використання радіо і прослуховування закордонних станцій 8 осіб з Димера Іванівської округи на Чернігівщині були розстріляні (9).

Дещо інша ситуація була з дротовим радіо. В СРСР існувала досить розвинена мережа цього виду радіо, а місцеві органи влади, господарські та інші установи, населення мали радіоточки і радіотранслятори, що нагадують тарілки. З початком окупації в багатьох містах ці мережі були відремонтовані і використовувалися. Для більшого ефекту, як і за радянських часів, радіотранслятори часто розміщувалися в людних місцях на вулицях. Наприклад, у Сумах центральний радіопункт, з дозволу начальника зв'язку 6-ї армії, вже в листопаді 1941 р. (місто окупований 10 жовтня) було приведено в порядок і до нього підключено близько 1 тис. гучномовців: приблизно 300 для вермахту, решта - для місцевого населення (63, КМФ-8, оп. 2, д. 156, л. 6).

Ще менш ефективним було використання автомобілів з гучномовцями.

Мабуть найбільш видовищним і потенційно ефективним з точки зору пропаганди був кінематограф. Місцеве населення мало можливість відвідувати кінотеатри, відкриті для військовослужбовців вермахту. Демонструвалися німецькі фільми переважно розважального характеру, спеціально озвучені українською або російською мовами, або мали субтитри. На початку сеансу демонструвалася кінохроніка («Deutsche Wochenschau»).

У донесенні польовий комендатури 198 (У) в Охтирці за 15 травня 1942 р. відзначається позитивний пропагандистський ефект від надання можливості місцевому населенню відвідувати солдатське кіно (63, КМФ-8, оп. 2, д. 157, Т. 1, л. 3). Польова комендатура 200 (У) в Конотопі в червневому донесенні того ж року повідомляла про демонстрацію фільмів для німецьких військ і цивільного населення в містах Конотоп, Шостка, Глухів, Білопілля (63, КМФ-8, оп. 2, д. 157, Т. 1, л. 206).

Сценічне мистецтво також слугувало цілям пропаганди. Воно було важливим напрямком діяльності місцевої інтелігенції по національно-культурному відродженню. В цьому відношенні її бажання збіглися з потребами німецьких окупаційних властей, які переслідували завдання забезпечити культурний відпочинок військовослужбовців вермахту. Тому в областях військової зони України відновили свою роботу театри, виникли численні театральні гуртки, діяли хорові капели, ансамблі, різні оркестри, музичні студії тощо, у Ворошиловграді діяв цирк.

В репертуарі переважали твори українських драматургів: І. Тобілевича, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Старицького, М. Кропивницького Т. Шевченка та ін. В містах, де трупи були більш численими і кваліфікованими, а також порівняно краще технічне забезпечення, поряд з тим ставилися п'єси іноземних авторів, опери, балетні постановки, оперети, симфонічні концерти.

Військова влада, виконуючи настанови А. Розенберга, майже не втручалися в цю сферу культурного життя. Це мало засвідчити толерантність «нової влади» в цьому питанні (31, с. 54-61).

Також проводилися виставки з метою демонстрації величі Німеччини і залучення добровольців для роботи в Рейх. Наприклад, в листопаді 1942 р., в м. Чистяково Донецької області чотири дні працювала фотовиставка «Німецька країна - німецька праця», яку відвідало 4300 осіб (34). У жовтні 1942 р. в Харкові німецьким відділом пропаганди і місцевим товариством «Просвіта» була організована виставка «Геть більшовізм». Вона проводилася «в ознаменування річниці визвольної війни європейських народів проти більшовизму». Її метою було: «... В цілому ця виставка, переконливо доводячи ворожу українському народові і руйнівну суть ідей більшовизму, повинна бути дієвим інструментом антикомуністичної пропаганди культурними засобами і боротьбою із залишками жідобольшевістської ідеології, глашатаєм переходу України до складу народів Нової Європи» (12, ф. Р-2982, оп. 1, д. 53, л. 1).

Для виховання підростаючого покоління в дусі «нового порядку» пропаганда проникала і в сферу освіти.

Силами місцевої інтелігенції, за розпорядженням міністерства А. Розенберга (робоча група «Східна Україна»), було проведено «очищення» бібліотек від забороненої окупаційними властями літератури. Так в Харкові 15 грудня 1941 р. завідувач відділом пропаганди Харківської міської управи Кривенко провів нараду бібліотекарів, на якій давалися такі установки по вилученню «шкідливої» літератури: 1. Літературу, видану з 1917 по 20 жовтня 1941 рр., за невеликим винятком, потрібно вилучити зовсім; 2. Художню, мистецтвознавчу, технічну, наукову тощо літературу за цей період - уважно переглянути і вилучити «шкідливу» зовсім, вирізати деякі місця, перевірити правдивість текстів творів українських та інших письменників; 3. Цю роботу бібліотекарі повинні були провести своїми силами; 4. Таку ж роботу потрібно було провести і в магазинах (12, ф. Р-2982, оп. 3, д. 76, л. 1). У число «небажаних» українських авторів потрапили М. Бажан, І. Гончаренко, І. Кулик, А. Малишко, П. Панч, В. Винниченко, М. Забіла та ін. - Всього 36; 13 - «українсько-жидівських» (серед них Натан Рибак); 23 - «жидівських»; 136 - радянських; 38 - німецьких і «жидівських», чії твори перекладені на українську

мову (серед них Г. Гейне, Г. Манн, Т. Манн, Е.-М. Ремарк) (12, ф. Р-2982, оп. 4, д. 216, л. 18-19).

Наприклад, зі шкільної бібліотеки м. Путивля на Сумщині на 1 лютого 1942 р. було вилучено тисяча двісті шістьдесят три книги (11, ф. Р-1955, оп. 1, д. 16, л. 1). Ці книги знецінювалися і надходили до спеціального фонду, з якого передавалися різним підприємствам для використання в якості паперу. Про масштаби цих заходів свідчать такі цифри: тільки в травні 1942 р. в вищезгаданому Путивлі було таким чином передано 22519 книг. І цей процес тривав (11, ф. Р-1955, оп. 1, д. 16, л. 8-139).

Одночасно вчителі в школах займалися «правками» підручників відповідно до інструкцій. Слово «піонер» заміняли на «школяр» або «учень», «колгоспники» - на «селяни», «ударний клас» - на «один з кращих», «відмінник» - на «кращий учень», «радгосп» - на «держмаєток». Слова «радянський», «Інтернаціонал», «соціалістичне будівництво», «УРСР», «СРСР» і т.п. викреслювалися. Оновлювалися програми. Наприклад, програма літературного читання для 4-го класу початкової школи передбачала знайомство учнів з такими творами української класики: І. Франко «Захар Беркут», Т. Шевченко «Сліпий», «Іван Підкова», «Гамалія», «Чернець», «Гайдамаки», М. Старицький «Водохресна ніч», П. Куліш «Чорна Рада», Л. Українка «Бояриня» та ін. (12, ф. Р-2982, оп. 1, д. 44, л. 1-6).

На допомогу вчителям в місцевих газетах іноді вміщувалися матеріали, орієнтовані на дітей. А в Остері на Чернігівщині, як уже згадувалося, видавалася двотижнева газета «Школяр». Наприклад, в її березневих номерах за 1942 р. опубліковані стаття про Т. Шевченка, його поема «Мати», українські казки, байки, загадки, а також українською мовою поема «Нібелунги».

Які ж були настрої українського населення і як самі німці оцінювали ефективність своєї пропаганди? Начальник контррозвідки Житомира склав секретну аналітичну записку, датовану 22 жовтня 1943 р., в якій зазначав, що в 1941 р. 90% населення мало надію на крах СРСР, а поразки Червоної армії підірвали віру навіть у прихильників більшовиків. Кілька цитат: «Все

населення одноставно перейшло на службу німецькій владі ...», «німецькі солдати могли відчувати себе на Україні спокійно ...», «взаєморозуміння між армією і населенням було найкращим ...», «першим з усіх народів СРСР український народ став союзником Німеччини, і всі інші народи наслідували його приклад...».

Але разом з тим він називає допущені, на його думку, помилки в пропагандистській сфері: 1. У своїй пропаганді німці користувалися Великонімецькими масштабами і виходили з положення, що в українців немає культури; 2. Спочатку вважали, що українці і більшовики ідентичні і не робили відмінностей; 3. Замість залучення до співпраці свідомих українців, залучалися елементи, які не мали нічого спільного з українською справою; 4. Залишилася без уваги необхідність пропаганди проти російського імперіалізму, який українці несамовито ненавидять; 5. Критика німецькою пропагандою Сталіна оцінювалася як «ломлення у відчинені двері», оскільки українці прекрасно знали «благоденства» сталінського режиму; 6. Ніхто не пояснював, як буде виглядати «нова Європа» і яке місце в ній займуть українці; 7. До пропагандистської роботи не залучали вчителів, духовенство, старост, добровільних помічників; 8. Преса і радіо змогли охопити незначну частину населення; 9. Граматичні помилки, історичні помилки і навіть неправда, дурниці в господарських питаннях зменшували цінність численних закликів пропаганди; 10. Пропаганда за допомогою музики, співу, театру лише частково виконала свою задачу; 11. Театральні постановки російською мовою і за участю російських акторів служили чужій українцям ідеї «єдиної неподільної Російської імперії» (малася на увазі територія рейхскомісаріату «Україна»); 12. У пресі не друкувалися статті про історичні факти героїчної боротьби українців проти більшовицької окупації (63, КМФ-8, оп. 1, д. 74, л. 1-12).

Ідеологічні установки нацизму, в яких слов'янські й інші народи СРСР подавалися як «недолюди», і впевненість у переможному «бліцкригу» не дозволили керівництву Німеччини проводити прагматичну лінію в сфері пропаганди, пропоновану А. Розенбергом. Німецька пропаганда не давала

відповіді на головне питання, що цікавило населення окупованих територій, і українців зокрема: що буде завтра з ними, їхніми родинами, їх країною. Незважаючи на деякі успіхи окремих заходів в сфері преси, театру, кіно і т.д., обумовлені багато в чому залученням представників місцевої інтелігенції, в цілому пропаганда окупантів не була достатньо ефективною. Це визнавалося і самими німцями.

* * *

Формування історичних знань про Сумщину як складової частини історичної пам'яті пройшло шлях від фіксації окремих подій відносно даного регіону у загальних історичних творах до виокремлення їх в специфічну галузь знань і появи науковоорієнтованого краєзнавства. При цьому варто враховувати що категорія «історія Сумщини» є умовною для праць, написаних до 1939 р., коли була створена Сумська область. Процес накопичення та поширення знань по-різному відбувався в таких історичних регіонах, як Сіверянщина, Полтавщина (Липоводолинський, Роменський райони), Путивльщина й Слобожанщина. Більше того, тривалий час і самі центри історичних досліджень знаходилися за межами сучасної Сумщини. Лише в другій половині ХІХ ст. в її межах з'являються місцеві дослідники й зароджується регіональна традиція вивчення локальної історії. Місцева проблематика ставала актуальною на тлі розвитку місцевого самоврядування, зростання освіченості населення, збільшення інтересу приватних осіб до минулого краю. Проте, в цілому можна погодитися з думкою І. Колесника про те, що локальні дослідження вказаного періоду й навіть пізніше «посідали другорядне місце в офіційній історіографії» (дане загальне зауваження цілком відноситься й до розвитку історичних знань на Сумщині) (20, с. 67).

Розвиток краєзнавства на Сумщині в пореформений період відбувався через виокремлення тем регіонального значення в загальноукраїнській або загальноросійській історії. Створений до 1917 року комплекс досліджень став історіографічною основою для досліджень радянських краєзнавців і донині зберігає актуальність і наукове значення для сучасного покоління істориків, про що свідчить репринтне чи адаптоване перевидання низки творів авторів дожовтневого періоду.

Ідеологічні установки нацизму, в яких слов'янські й інші народи СРСР подавалися як «недолюди», і впевненість у переможному «бліцкригу» не дозволили керівництву Німеччини проводити прагматичну лінію в сфері пропаганди, пропоновану А. Розенбергом. Його спроби використати історичну

пам'ять як засіб пробудження національної самосвідомості українців виявилися недостатніми. Німецька пропаганда не давала відповіді на головне питання, що цікавило населення окупованих територій, і українців зокрема: що буде завтра з ними, їхніми родинами, їх країною. Незважаючи на деякі успіхи окремих заходів в сфері преси, театру, кіно і т.д., обумовлені багато в чому залученням представників місцевої інтелігенції, в цілому пропаганда окупантів не була достатньо ефективною. Це визнавалося і самими німцями.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. *Cecil R.* The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi ideology / R. Cecil, 1973.
2. *Karel C. Berkhoff.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / Karel C. Berkhoff, Cambridge, 2004.
3. *Апанович О.* Ще одне джерело з історії України XVIII ст. / О. Апанович // Україна. Наука і культура: щорічник. – К.: Знання, 1989. – Вип. 23. – С. 213–231.
4. *Багалей Д. И.* История Северной земли до половины XIV ст.: С картою и русинками: Историческая монография / Д. И. Багалей. – К.: Унив. тип. (И. И. Завадского), 1882. – II, 310, [II] с., [5] л.
5. *Багалей Д. И.* Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII вв. / Д. И. Багалей. – Х.: Тип. Губ. Правл., 1888. – 25 с.
6. *Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М.: Унив. тип. (М. Катков), 1887. – 614 с.
7. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – К.: Дельта, 1993. – 256 с.
8. *Боплан Г.* Описание Украины / [Гийом Лавассер де Боплан; пер. с фр. З. П. Борисюк; ред. перевода А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко]. – М.: Древохранилище, 2004. – 576 с.
9. Вісті Остерщини «Оголошення» // «Вісті Остерщини», 1943 г., 23 лютого.
10. *Голодолинский П. П.* Краткий очерк истории 3-го Драгунского Сушского Его Королевского Высочества наследного принца Датского полка / П. П. Голодолинский. – М.: б. и., 1890. – 41+6 с.
11. Государственный архив Сумской области (Сумы, Украина).
12. Государственный архив Харьковской области (Харьков, Украина).

13. *Грушевський М. С.* Історія України- Русі: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Т 3. – 592 с.
14. *Дашичев В.И.* Банкротство стратегії германського фашизму. Исторические очерки: Документи и матеріали / В.И. Дашичев, Т. 2 : Агресія проти ССРСР. Падіння «Третей Імперії». 1941-1945 гг., М., 1973.
15. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753 гг. / Изд. А. Лазаревского // Киевская старина, приложение. – 1884. – №№ 3–6, 8–11; 1885. – №№ 3–4, 6–7, 9–12; 1886. – №№ 1, 4, 5, 7–12. Отдельный оттиск. – К., 1884. – 524 с.
16. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 100–155.
17. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М.: Изд. А. Марковича, 1859. – Ч. 2. – 414 с.
18. *Измайлов Н. И. Г.* Сумы и Сумской уезд / Сост. применительно к циркуляру Главного упр. в.-у. заведений от 6 ноября 1911 г. за № 24675, преподавателем Сумского кадетского корпуса Н. И. Измайловым. – Сумы: Типо-лит. П. К. Пашкова, 1912. – 22 с.
19. *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945) / М.В. Коваль // Україна кризь віки: В 15 т., К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999, Т. 12.
20. *Колесник І. І.* Регіональне як чинник формування української національної історіографії / І. І. Колесник // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова. – 1995. – Вип. І. – С. 66–80.
21. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик, Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.
22. *Кудінов Д. В.* Краєзнавство як міждисциплінарна галузь знання / Д. В. Кудінов // Освіта Сумщини: інформаційний, науково-методичний журнал. – 2011. – № 1(9). – С. 32–34.

23. *Кудінов Д. В.* Краєзнавча робота в загальноосвітній школі: Методичні рекомендації для слухачів очно-дистанційної форми навчання факультету підвищення кваліфікації / Д. В. Кудінов. – Суми: РВВСумОІППО, 2011. – 63 с.
24. *Лазаревский А. М.* Историко-статистические сведения о населенных местностях Конотопского уезда / А. М. Лазаревский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1890. – 24 с.
25. *Левицкий И.* Летопись Спасо-Преображенского собора / Иаков Левицкий. – Сумы: Тип. К. Пашкова, 1909. – 36 с.
26. *Левицький Я.* Слобода / Я. Левицький // Добрий день. – 1991. – № 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16.
27. *Літопис руський* / [Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
28. *Максимов Е.* Страничка из истории Слободской Украины (Историческое прошлое Суджанского уезда) / Е. Максимов // Киевская старина. – 1886. – № 4. – С. 467–481.
29. *Михайлюк М.* Німецька пропаганда в Україні / М. Михайлюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України, К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011, Кн. 1.
30. *Нестеренко В.А.* Система гітлерівського режиму в Україні (до 65-ї річниці військової окупації УРСР). / В.А. Нестеренко. // Українознавство-2006. Календар-щорічник, К.: Українська видавнича спілка, 2005, С.175-178.
31. *Нестеренко В.А.* Сценічне мистецтво у військовій зоні в 1941-1943 рр. / В.А. Нестеренко // Сторінки воєнної історії України, НАН України. Ін-т історії України, К., 2005, Вип. 9, Част. 3, С. 54-61.

32. *Николаєнко С. П.* Краєзнавство у загальноосвітньому навчальному закладі: Методичні рекомендації / С. П. Николаєнко. – Суми: РВВСумОППО, 2009. – 64 с.
33. *Николаєнко С. П.* Формування мережі краєзнавчих музеїв Сумщини та їх роль у дослідженні історії рідного краю (п. п. ХХ ст.) / С. П. Николаєнко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер.: «Історія та географія». – 2008. – Вип. 32. – С. 35–38.
34. Новая жизнь «Успех выставки» // «Новая жизнь», 1942 г., 18 ноября, № 93.
35. Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского. (Полное собрание русских летописей. Т. XLIII). – М.: Языки русской культуры, 2004. – 367 с.
36. Первое десятилетие существования Сумской 2-й женской гимназии. 24-ое октября 1903 г. – 24-го октября 1913 г. – Сумы: Электротпечатня А. Е. Чернобрывченко, 1913. – 32 с.
37. Полное собрание русских летописей, издаваемое Постоянною Историко-Археологическою Комиссией Академии Наук СССР. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Вып. 2: Суздальская летопись. – Л.: Изд. АН СССР, 1926–1928. – Стлб. 289–540.
38. Полное собрание русских летописей. Т. 32: Хроники Литовская и Жмойтская, и Быховца; Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцырного / Сост. и ред. тома Н. Н. Улащик. – М.: Наука, 1975. – 233 с.
39. Полное собрание русских летописей. Т. 35: Белорусско-литовские летописи / Сост. и ред. тома Н. Н. Улащик. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
40. Прошлое Сумского края // Сумской листок. – 1908. – № 1. – С. 1–2.
41. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Вып. 2 (От Днестра до Москвы) / пер. Г. А. Муркоса // Чтения в обществе

- истории и древностей российских. – М.: Унив. тип., 1897. – Кн. 4 (183). – 167 с.
42. *Пыжов*. Исторический очерк г. Сум / Пыжов // Кадет: двухнедельный литературный, научно-популярный и кадетской жизни журнал Сумского кадетского корпуса. – 1906. – № 3. – С. 52–54.
43. *Пыжов*. Исторический очерк г. Сум / Пыжов // Кадет: двухнедельный литературный, научно-популярный и кадетской жизни журнал Сумского кадетского корпуса. – 1906. – № 5. – С. 96–98.
44. *Русов А. А.* Описание Черниговской губернии: В двух томах / А. А. Русов. – Чернигов: Ред. «Земск. сб. Чернигов. губ.», 1898. – Т. 1. – 671 с.
45. *Русов А. А.* Описание Черниговской губернии: В двух томах / А. А. Русов. – Чернигов: Ред. «Земск. сб. Чернигов. губ.», 1899. – Т. 2. – 327 с.
46. *Рюмина Т. Д.* Эволюция краеведения в России в конце XIX – XX веках: На материалах Москвы: Дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Татьяна Давидовна Рюмина; Гос. академия сферы быта и услуг. – Москва, 1999. – 380 с.
47. *Рябинин И. М.* История о Путивле, уездном городе Курской губернии / И. М. Рябинин. – Путивль: Тип. М. И. Дьяконовой, 1911. – 164 с.
48. *Самоквасов Д.* О городищах и курганах в земле северян и их значении в истории / Д. Самоквасов. – Чернигов: Губерн. тип., 1872. – 9 с.
49. *Самоквасов Д. Я.* Могилы русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей / Самоквасов Д. Я. – М.: Синод. тип., 1908. – 271 с.
50. *Самоквасов Д. Я.* Могильные древности Северянской Черниговщины / Д. Я. Самоквасов. – М.: Синод. тип., 1916. – 97 с.
51. *Самоквасов Д. Я.* Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Самоквасов. – М.: Синод. тип., 1908. – 119 с.
52. *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943) / А.В. Скоробогатов, Х.: Прапор, 2004.

53. Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/slovo/slovo.htm>.
54. Софийская вторая летопись. (Полное собрание русских летописей. Т. VI. Вып. 2.). – М.: Языки русской культуры, 2001. – I—VIII, 240 с.
55. Софийская первая летопись. (Полное собрание русских летописей. Т. VI. Вып. 1.). – М.: Языки русской культуры, 2000. – I—VIII, 312 с.
56. Сумцов Н. Ф. Культурный уголок Харьковской губернии (Поповская академия) / Н. Ф. Сумцов. – Х.: Тип. Губерн. правл., 1888. – 13 с.+5 с.
57. Сумцов Н. Ф. На Западе и дома: Этюды путешественника / Н. Ф. Сумцов. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1910. – 160 с.
58. Титаренко Д. М. Умови функціонування окупаційної преси Харківщини (1941 – 1943 рр.) / Д.М. Титаренко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України, К., 2002, Вип. 6, С. 218 – 221.
59. Тихомиров М. Н. Летописи и хроники / М. Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1976. – 361 с.
60. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В трех томах / [Филарет (Д. Г. Гумилевский); предисл. А. Парамонов]. – Харьков: Харьковский музей частной усадьбы, 2005. – Т. I. – 325+7 с.
61. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В трех томах / [Филарет (Д. Г. Гумилевский); предисл. А. Парамонов]. – Харьков: Харьковский музей частной усадьбы, 2006. – Т. III. – 278 с.
62. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историческое описание Черниговской епархии. Книга седьмая: Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Чернигов: Губ. тип., 1873. – 436 с.

- 63.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Київ).
- 64.«Чернігівський літопис» – цінне джерело з історії України кінця XVI – першої половини XVIII ст. / [вид. М. М. Білозерського; передмова В. О. Замлинського, А. М. Іваненко] // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 56–74.
- 65.*Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В.О. Шайкан, Кривий Ріг, 2005.
- 66.*Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / [А. Ф. Шафонский; изд. М. Судиенко]. – К.: Университ. тип., 1851. – 726 с.